

Tiberius Claudius Donatus een vergeten Vergiliuscommentator

door

HILDE VAN DEN BOSSCHE

Tiberius Claudius Donatus is een nagenoeg volkomen in de vergetelheid geraakte Aeneïscomentator, die vermoedelijk rond het eind van de 4e eeuw dient gesitueerd te worden (cfr. infra).

Dat deze auteur inderdaad zeer weinig aandacht heeft gekregen bij de filologen, wordt alleen al bewezen door het feit dat slechts een zevental studies¹ op het werk zijn verschenen, waaronder vier monografieën. De meest recente studie dateert bovendien van 1920 en de enige kritische uitgave is zelfs nog ouder². Dit is toch wel jammer, als men bedenkt dat, zowel in de humaniora als aan de universiteit, zeer veel Vergilius gelezen wordt en a fortiori ook geïnterpreteerd. Nu is het wel zo dat bij de Vergiliusinterpretatie, op universitair niveau dan, eerder zelden teruggегреpen wordt naar de antieke commentaren, zoals die van Servius³ of Macrobius' Saturnalia. Dit is op zichzelf niet zo verwonderlijk, aangezien de meeste moderne Vergiliuscommentatoren⁴ zelf reeds te rade zijn gegaan bij deze antieke auteurs. Wie echter nooit, of slechts uitzonderlijk⁵ wordt geciteerd, is Tiberius Claudius Donatus.

1. Burckas V.: *De Tiberii Claudii Donati in Aeneida Commentario*, Diss. Jena 1888.

Georgii H.: *Die Antike Aeneïskritik im Kommentar des Tib. Cl. Donatus - Programm des Realgymnasiums*, Stuttgart 1892/93.

Hoppe C.: *De Tiberio Claudio Donato Aeneidos interprete*, Diss. Göttingen 1891.

Martini des Amorie van der Hoeven: *De Donati Commentario in Vergilii Aeneida - Epistola ad virum doctissimum WHD Suringar*, Leeuwarden 1846.

Suringar WHD: *De Tiberio Claudio Donato Aeneidos Interprete Historia Critica Scholiastarum Latinorum*, Pars II, pp. 31-58, Leiden 1834/1835.

Wiesner V.: *Die Interpretationes Vergilianae der Tib. Cl. Donatus, sprachlich untersucht*, Diss. Würzburg 1920.

Woelfflin E.: *Die Interpretationes Vergilianae der Claudius Donatus*, ALLG 15 (1908), pp. 253-260; pp. 383-390.

2. Georgii H.: *Donati Interpretationes Vergilianae*, 2 dln., Teubner, Leipzig 1905. Bevat een *praefatio* van de uitgever, Vol. I, pp. I-XLVI; een *proöimium* van de auteur, Vol. I, pp. 1-7; een *epiloog* van de auteur, Vol. II, pp. 642-643.

3. Cfr. de uitgave van Stocker A. F. - Travis A. H.: *Servianorum in Vergilii Carmina commentariorum*, 3 Vol., Harvard 1865.

4. O.m. Page T. E.: *The Aeneid of Virgil*, 2 dln., 1894, Edingburgh 1970¹⁹.

Williams R. D.: *The Aeneid of Virgil*, 2 dln., Glasgow 1975².

5. In de grote commentaar van Pease A. S.: *P. Vergilii Maronis Aeneidos liber quartus*, 1935, Darmstadt 1967².

Waarom nu wel aandacht voor Servius en niet voor de commentaar van Donatus? Een eerste oorzaak ligt waarschijnlijk in het feit dat men antieke commentaren op bekende auteurs steeds is gaan beschouwen uitsluitend als een hulpbron bij de lectuur van die grote werken en niet als zelfstandige literaire producties. De meeste commentaren, o.m. die van Servius, zijn inderdaad slechts voor een dergelijk gebruik geschikt, daar ze bestaan uit een losse aaneenrijging van Scholia. Daarnaast zijn ze meestal een onuitputtelijke bron voor onze kennis van andere, vaak zelfs verloren antieke auteurs, daar ze doorspekt zijn met citaten en verwijzingen.

Heel anders echter is het gesteld met de commentaar die Donatus op de Aeneïd heeft geschreven. Onze auteur wil namelijk de lijn illustreren die door heel het epos loopt, en niet zomaar losse woorden en versdelen bespreken, m.a.w. bij hem primeert de samenhang van het epos als verhaal en niet de analyse van de historische en mythologische gegevens die achter dit verhaal schuilgaan⁶. Bovendien staat hij niet onpersoonlijk, als technicus, tegenover de tekst. Hij tracht veeleer na te gaan wat de dichter er nu precies wilde inleggen en, wat belangrijker is, hij beschouwt de personages die de dichter ten tonele voert als mensen van vlees en bloed. Herhaaldelijk zal hij erop wijzen hoe de protagonisten, menselijk gezien, volkomen normaal reageren. Dit komt vooral goed tot uiting in boek IV van zijn *Interpretationes*, waar hij steeds weer beklemtoont dat Dido op emotioneel vlak reageert zoals men dat van een uiterst gevoelige vrouw in een gelijkaardige situatie ook zou kunnen verwachten. Deze aandacht voor de psychologische evolutie bij de afzonderlijke karakters, vloeit wellicht voort uit het feit dat Donatus het epos als retor benadert en niet als grammaticus.

En hier zijn we dan automatisch aanbeland bij een tweede probleem dat deze zeer controversiële figuur stelt, nl. de vraag naar zijn ware identiteit en zijn juiste situering in de tijd.

Nog tot de helft van de vorige eeuw hebben geleerden steeds weer getracht aan te tonen dat de *Interpretationes* van Tiberius Claudius Donatus niets anders zijn dan een deel van de verloren gewaande Vergiliuscommentaar van de beter bekende grammaticus Aelius Donatus⁷.

6. Cfr. een uitspraak van v. d. Hoeven (*op. cit.* 1): „Non continet omnis generis annotationes „nullo nexu inter se coniunctas, sed continuam Vergiliani operis paraphrasin, sensum et seriem carminis demonstrantem, simulque poetici artificii laudes in singulis locis praedicantem, insertis subinde observationibus quae ad meliorem harum virtutum intelligentiam conducere visae sint, nonnumquam etiam deductis inde praeceptis moralibus.”

7. De meest fervente voorstander van deze theorie was de Hollandse filoloog WHD Suringar (*op. cit.* 1).

Een vergelijking met de Terentiuscommentaar, die zeker van Aelius' hand is, en een controle van de Donatuscitaten bij Servius, die eveneens op Aelius teruggaan, hebben echter aangetoond dat deze bewering geen steek houdt.

Inderdaad zijn de verschillen in stijl en interpretatie veel te groot om beide werken aan eenzelfde auteur toe te schrijven.

Toen eenmaal duidelijk was gebleken dat men Tiberius Claudius Donatus niet mocht identificeren met Aelius Donatus, stelde zich een volgend probleem, nl. wie was dan die Tiberius Claudius Donatus, wanneer leefde hij en waren de *Interpretationes Vergilianae* het enige werk dat hij schreef?

Het antwoord op deze vragen moet uiteraard hypothetisch blijven, vermits we over generlei externe criteria of gegevens beschikken i.v.m. deze auteur. De enige informatiebron die we hebben voor het opstellen van een *Vita Donati* is zijn eigen werk, en dan in de eerste plaats het proömium² en de epiloog² die hij eraan toevoegde en die beide geadresseerd zijn aan zijn zoon Tiberius Claudius Maximus Donatianus.

Uit het feit nu dat hij zich in bovengenoemd proömium scherp afzet tegen de grammatische benadering van de Aeneïs, zoals we die o.m. bij Servius kunnen lezen, ten gunste van een retorische aanpak⁸, leiden de meeste filologen af dat hij wellicht zelf een retor was, of op zijn minst een „magister rhetoricae artis”, zoals V. d. Hoeven¹ (p. 31) dat uitdrukt.

Vermits verder uit Donatus' epiloog blijkt dat hij pas op gevorderde leeftijd zijn *Interpretationes* samenstelde⁹, komt Burckas, na V. d. Hoeven, de tweede in de korte reeks filologen die aan Donatus een monografie wijdden¹, tot de slotsom dat Donatus, die als jongeman ongetwijfeld de Aeneïs op school had bestudeerd, op volwassen leeftijd zelf het epos heeft onderwezen, maar dan met het oog op een retorische opleiding.

Op gevorderde leeftijd tenslotte zou hij het onderwijs laten varen hebben om een „ennarratio”, een „verhalende beschrijving” van de Aeneïs op te stellen.

Ook Georgii, de Duitse filoloog die zich de moeite getroostte een kritische uitgave van de *Interpretationes* samen te stellen², is ervan overtuigd dat de auteur werkelijk een schoolmeester was, mede omwille van enkele zeer belerende uiteenzettingen in zijn proömium¹⁰.

8. Cfr. een uitspraak in het proömium Georgii p. 4, 27 „... Vergilium non grammaticos, sed oratores praecipuos tradere debuisse.”

9. Cfr. een uitspraak in de epiloog Georgii p. 642, 7 „... incertum metuens vitae, quod magis senibus incumbit et proximum est.”

10. Proömium p. 5, 4-14 „... Vergilium, qui se diversae professionis et diversarum sectatoribus artium benivolum praebuit peritissimumque doctorem.”

Doch niet alleen het proömium dient als aanknopingspunt. Ook de commentaar zelf schijnt erop te wijzen dat Donatus inderdaad in de eerste plaats retor was en dus als retor dacht. Slechts hierdoor kan men verklaren dat hij niet alleen de retorische elementen in de Aeneïs bespreekt, maar zelf ook steeds weer teruggrijpt naar retorische middelen om bijvoorbeeld een interpretatie meer overtuigingskracht te geven, of een parafrase meer kleur.

Men zou deze zuiver formele aspecten van Donatus' werk als een soort „retoriek van het tweede vlak” kunnen beschouwen. Ze gaan van stilistische snufjes, zoals de anafoor, isocolon en zeugma, tot regelrechte retorische argumenta¹¹. Dit aspect bewijst mijns inziens, nog meer dan de retorische verklaring van het epos, dat onze auteur een grondig geschoold retor was.

Dit is zowat het enige wat met zekerheid over de persoon van onze auteur kan gezegd worden. Voor de datering zullen we ons nog meer op het vlak van de hypothese moeten begeven.

De meeste oudere filologen¹² hebben het bij de bewering gelaten dat Tiberius Claudius in elk geval jonger was dan Aelius Donatus, d.w.z. diegenen die toen reeds twijfelden aan de gelijkstelling der beide Donati.

De Duitser Burckas¹ was de eerste die getracht heeft een meer benaderende omschrijving te geven. Steunend op de verhouding tussen de commentaren van Servius en onze Donatus, zoals hij die ziet¹³, zou hij Donatus in elk geval niet veel vroeger situeren dan Servius, liever zelfs omstreeks hetzelfde tijdstip.

Pas Georgii² (p. X) heeft echter naast de verhouding tot andere auteurs uit de Oudheid, nog verdere criteria gezocht om Donatus en zijn werk te dateren. Hij zou hem in elk geval niet later dan de 5de eeuw plaatsen omdat hij over het Imperium Romanum en de Romeinse zeden spreekt alsof ze nog bestaan. Hij verwijst in dit verband vooral naar de commentaar bij Aeneïs I, 12 (uitgave Georgii p. 12, 9-12), waar Donatus het heeft over de drijfveren van Juno's haat t.o.v. Aeneas. Haar optreden heeft slechts één doel, nl.: „ut quod *nunc* Roma imperium tenet non ipsa, sed Carthago habuisset”. De auteur spreekt hier immers duidelijk over

11. Cfr. in dit verband de commentaar bij Aeneïs IV Georgii Vol. I, p. 413, 18-19 (stijlfiguren), p. 355, 30-32; p. 367, 24-26; p. 374, 20-25; p. 395, 22-23; p. 403, 9-10 (argumenta).

12. O.m. Fabricius J. A.: *Bibliotheca Latina*, 1721, tweede uitgave J. A. Ernesti, Leipzig 1773-1774.

Saxe C.: *Onomastikon literarium*, Paddenburg 1775 - 1803².

13. Burckas was ervan overtuigd dat Donatus Servius niet gebruikt heeft (cfr. zijn argumentatie in *op. cit.* 1, pp. 10 sqq), en Servius ook Donatus niet kende. Deze laatste bewering stoelt vooral op het feit dat Servius nooit expliciet van „Aelius” Donatus spreekt, wat hij wel zou gedaan hebben als hij twee Donati had gekend.

zijn eigen tijd. In ditzelfde kader passen trouwens ook zijn opmerkingen over de mimespelen, picturae en andere typisch Romeinse kunstuitingen.

Een verder dateringscriterium, door Georgii gebruikt, is Donatus' Latinitas, de taal die hij gebruikt. Deze laat niet toe de auteur veel vroeger te plaatsen dan de 4e eeuw, daar ze reeds typische kenmerken vertoont van de late latiniteit¹⁴. Anderzijds mag men Donatus' taal ook niet veel later dan de 5e eeuw situeren, daar ze nog ver afstaat van wat Georgii de „stilus barbarius” noemt. Bepaalde stukken getuigen zelfs van een werkelijke „bona dictio”, m.a.w. ze doen bijna Ciceroniaans aan.

Als laatste toetssteen moet ook deze filoloog terugkeren tot de verhouding van de Interpretationes tot het werk van Servius, d.w.z. de mogelijke invloeden die de ene auteur van de andere zou hebben kunnen ondergaan. Ofschoon Georgii met Burckas aanvaardt dat Servius Tiberius Claudius Donatus niet gekend heeft¹³, acht hij het toch niet uitgesloten dat Donatus Servius' werk zou hebben gebruikt.

Niets belet ons dan ook volgens Georgii de auteur als een jongere tijdgenoot van Servius te beschouwen. Dit is trouwens de bepaling die vrij algemeen in de moderne literatuurgeschiedenissen werd opgenomen¹⁵.

En hiermee zijn we dan aanbeland bij het laatste deel van onze drieledige vraag (cfr. supra), nl. : zijn de 12 boeken Interpretationes het enige werk dat Donatus heeft geschreven en benadert de tekst, zoals we die nu hebben, wel degelijk de oorspronkelijke versie ?

De titel „Interpretationes Vergilianae” stamt waarschijnlijk van de auteur zelf. V. d. Hoeven¹ (p. 35) leidt dit af uit de commentaar bij Aeneïs VII, 645, waar Donatus over het ontbreken van realia in zijn werk zegt : „Catalogus iste (nl. een overzicht van realia) huic *interpretationum* libro non fuerat inserendus”, en ook uit de epiloo² (p. 642, 10-11), waar de auteur als doel van zijn werk opgeeft : „ut... si quid mihi adversi accideret, haberes interpretationum mearum quod imitareris exemplum”. Hier komt

14. Om er maar enkele te noemen :

- er is een sterke versoepeling van de consecutio temporum ; Donatus gebruikt vaak het plusquamperf. waar we een imperfectum verwachten, zowel in de indicatief als in de conjunctief.
- het betekenisonderscheid tussen ipse, hic, ille, is, ja zelfs met idem, verdwijnt.
- in plaats van het traditionele Ac I vinden we vaak een constructie met quod na verba declarandi.

15. O.m. Schanz-Hosius : *Geschichte der Römischen Literatur*, 3, Tom. II, 1, § 248, 2.

Teufel-Kroll-Skutsch : *Geschichte der Römische Literatur*, Tom. III, § 431, 5.
Wessner Tiberius Claudius Donatus RE, V, 2 c. 1547.

nog bij dat in de Codices een volledige consensus bestaat aangaande deze titel (cfr. Georgii² p. XVI).

Ook de indeling van het werk in twaalf boeken, overeenkomstig de indeling van de Aeneïs, stamt waarschijnlijk van Donatus zelf. Dit blijkt weerom uit de commentaar bij zang VII, 645, waar de auteur verder belooft de ontbrekende realia te zullen verzamelen in een *dertiende* boek.

Dit brengt ons trouwens dadelijk bij een volgend probleem, nl. de vraag of Donatus dit bewuste dertiende boek ooit geschreven heeft of niet. Hijzelf twijfelde er in elk geval aan of hij zijn realia-overzicht nog aan zijn zoon ter hand zou kunnen stellen, daar hij zich bedreigd voelde door zijn hoge leeftijd⁹.

De meeste filologen¹⁶ zijn het er dan ook over eens dat dit dertiende boek, – dat zij allen, zonder uitzondering, waardevoller achten dan de hele Interpretationes, – nooit werd geschreven. Donatus geeft trouwens in zijn epiloog verder toe dat hij de commentaar zelf al „cursim” heeft geschreven en inderdaad lijkt hij niet meer de tijd gehad te hebben om zijn Interpretationes nog eens te herwerken, wat mede een verklaring zou kunnen zijn voor de vaak gebrekkige stijl naast de passages met een bona dictio (cfr. supra) en de al te vluchtige interpretaties.

Wat dan tenslotte de teksttraditie betref: uit Donatus' eigen bekentenis (cursim) en uit een ernstig onderzoek van de codices, is wel gebleken dat het werk niet veel veranderingen kan hebben ondergaan door de eeuwen heen. De gebreken in stijl en interpretatie lopen immers eenvormig door de hele commentaar. Wel dient aangestipt dat hier en daar vrij grote delen zijn weggevallen, o.m. de lacune in boek IV waar de commentaar ontbreekt vanaf v. 386 tot v. 621.

Deze korte uiteenzetting over de onbekende Aeneïscomentator mag zeker niet afgerond worden zonder nog even aandacht te besteden aan de belangrijke kwestie van Donatus' bronnen.

Het lijkt geen twijfel dat onze auteur op zijn minst op de hoogte was van de Vergiliusliteratuur, d.w.z. de commentaar en kritieken die reeds kort na het ontstaan van Vergilius' werken zijn verschenen. In zijn proömium², p. 1, 1-9, spreekt Donatus nl. van „illi qui Mantuani vatis mihi carmina tradiderunt” en vermeldt expliciet de „scriptores commentariorum”, die volgens hem niet zozeer het epos degelijk willen toelichten, dan wel eigen roem nastreven. Ook van de bestaande kritieken was hij op de hoogte, want hij spreekt weinig verder over de „voces inimicae obtrektorum Vergiliani carminis”, p. 5, 26-29.

16. Vooral dan Van der Hoeven, Suringar, Georgii *op. cit.* 1.

Terwijl uit deze opmerkingen reeds blijkt dat hij de bedoelde literatuur kende, zegt hij in zijn epiloog duidelijk dat hij ze ook gebruikte, zij het dan enkel voor het samenstellen van zijn derdiende boek¹⁷.

De vraag is nu in hoeverre de auteur zich voor de Interpretationes zelf op vroegere commentaren heeft gebaseerd, al was het maar om er zich tegen af te zetten, of anders gezegd: in hoeverre zijn commentaar oorspronkelijk is? Om deze vraag te beantwoorden kunnen we alvast een beroep doen op het werk van de enkele filologen die, zoals reeds aangestipt¹, Donatus' Interpretationes een studie waard hebben geacht. Allen zijn ze uitgegaan van een vergelijking met bestaande oude commentaren, m.n. de Vergiliuscommentaar van Servius, de Scholia Danielis, waarvan men thans aanvaardt dat ze de direkte voortzetting zijn van de commentaar van Aelius Donatus¹⁸ en de Terentiuscommentaar van diezelfde Aelius Donatus.

Zonder hun redenering in detail weer te geven, wil ik hier toch een overzicht geven van de conclusies waartoe deze diverse filologen zijn gekomen.

In grote trekken wijken ze niet eens zo erg van elkaar af.

- V. d. Hoeven¹ acht het niet uitgesloten dat Donatus Servius naast andere bronnen heeft gebruikt (o.m. die van de SD = Aelius Donatus).
- Burckas¹ pleit veeleer voor het gebruik van dezelfde bron door Servius - Donatus en de SD en hij is geneigd de naam „Aelius Donatus” op de samensteller van die commentaar te zetten.
- Hoppe¹ is het nagenoeg in alles met Burckas eens, behalve in de naam van de bron. Hij geeft de voorkeur aan Firmianus of Lactantius.
- Georgii² tenslotte komt terug op het punt waar V. d. Hoeven was vertrokken en meent dat men toch de mogelijkheid niet mag uitsluiten dat Donatus Servius zelf gebruikte naast de bron van de SD.

17. Cfr. epiloog p. 643, 4-5 „... Sed haec (= realia) sic accipias velim, ut ex commentariis veterum scias me esse collecturum”.

18. Terwijl aan het eind van de 18e eeuw twee grote Serviuspecialisten, nl. Emile Thomas en Georg Thilo het bewijs hadden geleverd dat de Scholia Danielis geen ruimere versie van de Serviuscommentaar zijn, maar veeleer teruggaan op oudere commentaren, toonde Karl Barwick (*Zur Serviusfrage* Ph. 70 (1911) pp. 106-145) op overtuigende wijze aan dat de Scholia slechts de voortzetting zijn van één enkele oudere commentaar. Deze theorie lag aan de basis van een hele reeks publicaties waarin men getracht heeft te bewijzen dat die Vergiliuscommentaar de verloren commentaar van Aelius Donatus was. Deze rij wordt geopend door E. K. Rand (*Is Donatus' Commentary on Vergil lost* C.R. 10 (1916) pp. 158-164), en ondanks enkele pogingen om zijn stelling te weerleggen, wordt op heden vrij algemeen aanvaard dat de SD inderdaad voor het grootste deel teruggaan op de verloren commentaar van Aelius Donatus.

Allen zijn het er verder over eens dat er zekere gelijkenissen bestaan tussen de Interpretationes en de Terentiuscommentaar van Aelius Donatus (cfr. Burckas¹ p. 18).

Steunend op de bijeengebrachte gegevens en op de ontleding van boek IV der Interpretationes¹⁹, zou ik volgende hypothese willen opstellen :

- Donatus was een oudere „tijdgenoot” van Servius.
- Beiden schreven ongeveer rond hetzelfde tijdstip hun commentaar, nl. tegen het einde van de 4e eeuw, wat verklaart dat de ene de commentaar van de andere niet kende of gebruikte.
- Met Burckas zou ik de gelijkenissen tussen Servius en Donatus dan ook veeleer toeschrijven aan het gebruik van dezelfde bron en die bron lijkt wel degelijk de Vergiliuscommentaar van Aelius Donatus te zijn. Wat Burckas nog niet kon, en wat nu wel kan, tenminste als men de recente theorieën over de Scholia Danielis aanvaardt, is de gelijkenis tussen de Interpretationes en de SD concreet aan Aelius Donatus toe te schrijven, m.a.w. de waaier parallellen tussen Aelius en Tiberius Claudius is erg vergroot.

Interessant i.v.m. deze parallellen is echter dat Donatus meestal enkel zijn bron citeert om ze te weerleggen. Dit bewijst nl. dat hij zich werkelijk kritisch heeft opgesteld t.o.v. de traditionele commentaar, zoals hij in zijn proöimium had aangekondigd²⁰. En juist hierin ligt uiteindelijk het grote verschil tussen een commentaar als die van Servius en de Interpretationes van Tiberius Claudius Donatus : terwijl de commentaar van de eerste duidelijk een voortzetting is van zijn bron, met name Aelius Donatus, zijn de Interpretationes veeleer een reactie op diezelfde bron.

Servius, die de traditionele lijn verderzette, kon steunen op het werk van grote voorgangers en aldus een produkt afleveren dat veel rijper was dan dat van Donatus, die een totaal nieuwe richting had gekozen. Dit mag echter geen reden zijn deze authentiek antieke commentaar te verwaarlozen, want, ook al was deze auteur geen briljant literator, hij was in elk geval een origineel commentator.

4 maart 1978.

19. Dit boek vormde het onderwerp van mijn proefschrift ingediend aan de R.U.G. tijdens het Academiejaar 1976-1977 tot het behalen van de graad van licentiaat in de Letteren en Wijsbegeerte Sectie Klassieke Filologie.

20. Proöimium p. 1, 5-9 : „Cum adverterem nihil magistros discipulis conferre quod sapiat, scriptores autem commentariorum non docendi studio, sed memoriae suae causa quaedam favorabilis stilo, multa tamen involuta reliquisse, haec, fili carissime, tui causa conscripsi...” verder cfr. Appendix 8.